

LIDIA KORCZAK

KSZTAŁTOWANIE ELITY WŁADZY W WIELKIM KSIĘSTWIE LITEWSKIM (ZAGADNIENIE KRYTERIÓW KWALIFIKACYJNYCH)

W sytuacji gdy, tak jak w odniesieniu do średniowiecznej Litwy, brakuje monografii wpływowych rodzin i jednostek, gdy dopiero powraca się, po wielu latach przerwy, do dyskusji nad początkami i strukturą litewskiej szlachty, gdy wobec mizerii tekstów źródłowych często zdarzają się problemy z identyfikacją osób, wszelkie metody, które mogą pomóc w próbach uchwycenia mechanizmów powstawania i funkcjonowania grup rządzących, są poszukiwane i pożądane¹. Niezawodnie określenie składu personalnego elity władzy stanowi dopełnienie badań nad strukturą społeczeństwa.

Sama definicja elity (autorstwa zresztą socjologów) jest bardzo czytelna – *elita, to grupa osób biorąca udział w procesie kształtowania i podejmowania decyzji państwowych*², czyli inaczej nazywając, jest to grupa rządząca bądź współrządząca. Takiej definicji zawsze jednak powinno towarzyszyć pytanie o mechanizmy sprawowania władzy, przebieg procesu decyzyjnego. Inaczej bowiem pojęcie elity trzeba byłoby odnosić do bardzo szerokiej grupy osób. Niemal dwadzieścia lat temu Jerzy Suchocki w oparciu o materiał historiograficzny i dokumenty traktatowe wyznaczył, co prawda na potrzeby badań nad początkami świadomości narodowej, dwadzieścia dwie rodziny litewskie, których przedstawiciele stanowili w XV w. grupę przywódców narodu politycznego³. Ustalenia J. Suchockiego mogłyby się stać dobrym punktem wyjścia do badań nad elitą władzy, pod warunkiem, że wobec wytypowanych przez niego rodzin zastosuje się do-

¹ Nadal najważniejszą pracą, dotyczącą początków litewskiej szlachty, niezastąpioną przy identyfikowaniu osób, jest W. Semkowicza, *O litewskich rodach bojarzskich zbratanych ze szlachcią polską w Horodle 1413 r.*, „Lithuano-Slavica-Posnaniensia”, t. 3, 1989, s. 7–140. Swoją rozprawę autor opublikował w dziesięciu częściach w latach 1913–1930, a pod względem naukowego udokumentowania genealogii i statusu ekonomicznego warstwy litewskich *nobiles* może nadal uchodzić za wzór. Przede wszystkim uzupełniają ją monografie kilku wybitnych rodzin (Kieżgajłów, Radziwiłłów, Sakowiczów, Gedygöldowiczów) oraz spisy urzędników. Spisy *Urzędników centralnych i dostojników Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994, dla okresu 1387–1492 uzupełnił ostatnio i poszerzył o urzędników zarządu lokalnego R. Petrauskas, *Ponas savo žemėje: Lietuvos pareigūnai XIV a. pabaigoje–XV amžiuje*, „Lietuvos istorijos matrašis 2001 metai”, Vilnius 2002, s. 9–28. Ten ostatni autor podjął również w szeregu swoich artykułów na nowo problem początków stanu szlacheckiego i struktury bojarstwa.

² W. Wesołowski, *Klasy, warstwy i władza*, Warszawa 1974, s. 80.

³ J. Suchocki, *Formowanie się i skład narodu politycznego w Wielkim Księstwie Litewskim późnego średniowiecza*, „Zapiski Historyczne”, t. 48, 1983, s. 31–78.

datkowo o wiele bardziej zróżnicowane kryteria przynależności oraz rozszerzy materiał źródłowy, poddawany analizie.

Za wyznacznik przynależności do grupy rządzącej historycy uznają różne kryteria, co też stanowi przedmiot ciągłej dyskusji⁴. Z pewnością, zwłaszcza w odniesieniu do materiału tak oszczędnego jak litewski, najlepiej stosować kryteria łączone. Członków elity wyszukuje się w materiale zarówno historiograficznym, jak i aktowym. W tym ostatnim zwraca się uwagę głównie na listy świadków, które dają obraz otoczenia monarszego jako środowiska społecznego. Z pewnością świadkowie na dokumentach pojawiali się nieprzypadkowo, a jako gwarantów postanowień traktatowych dobierano ich szczególnie starannie. Ale też pamiętać należy, że nie wszyscy testatorzy musieli być zwolennikami panującego i znajdować się w jego bliskim otoczeniu, a więc mieć możliwość wpływania na proces decyzyjny. Jako przykład można wskazać na wpływowych jeszcze za panowania Witolda braci Wolimuntowiczów – Kieżgajłę i Sudywoja, którzy w 1432 r. szczęśliwie uniknęli zemsty⁵, jakiej doświadczyli z rąk nowego hospodara Zygmunta Kiejstutowicza ich bracia Jawnuta i Rumbold. Kieżgajło i Sudywoj, choć zostali pozbawieni urzędów, są często obecni na listach świadków dokumentów wielkksiążęcych, lecz poza tym ich aktywność polityczna jest żadna. Ich obecność na dworze wielkksiążęcym zdaje się być spowodowana raczej możliwością utrzymania w ten sposób przez Zygmunta Kiejstutowicza pełnej kontroli nad nimi. Zresztą po śmierci hospodara w 1440 r. natychmiast zostają obsadzeni na urzędach oraz znowu powierzano im misje dyplomatyczne. Jednak nawet przy wyżej poczynionym zastrzeżeniu zgodzić się należy, że testacje, występujące na układach międzypaństwowych (traktaty, akty unii), powinny być wykorzystywane przy określaniu kręgów elity władzy politycznej.

Jednym z podstawowych kryteriów kwalifikujących do elity władzy jest kryterium aktywności politycznej, dzięki któremu można też uchwycić moment zmiany przez kniaziów i bojarów obozu politycznego. W tym wypadku źródła koncesyjne (przywileje, nadania) oraz obecność na listach świadków świetnie weryfikują i uzupełniają przekazy historiograficzne, które o różnych „woltach politycznych” donoszą. Z kolei kryterium częstotliwości występowania może mieć znaczenie przy kwalifikowaniu do elity władzy osób niepiastujących urzędów lub pełniących funkcje hierarchicznie niskie. Taki np. Jan Gasztold, którego doniesienia krzyżackie czynią obok Piotra Montygerdowicza i kniaziów Olelki oraz Semena (najpewniej Holszańskiego) głównym popiecznikiem Zygmunta Kiejstutowicza po zamachu osmiańskim w 1432 r.⁶, długo nie pełnił żadnego odpowiedzialnego urzędu ani też misji dyplomatycznych. Regularnie za to testował na ważnych państwowych i prywatnych dokumentach, wystawianych przez hospodara. Stosując jednak inne kryteria niż tylko urzędnicze, Jana Gasztolda z pewnością należałoby zaliczyć do przedstawicieli elity rządzącej.

⁴ Zaawansowanie badań nad elitą władzy w Polsce powoduje, że dyskusja na temat stosowanych metod i kryteriów jest ożywiona i twórcza. W odniesieniu do badań nad grupami decyzyjnymi Wielkiego Księstwa Litewskiego w średniowieczu zjawisko takie jeszcze nie zaistniało. Wobec tego kwestią otwartą pozostaje zarówno analiza układu sił polityczno-społecznych w średniowiecznej Litwie, jak nawet określenie i zdefiniowanie węższych kręgów osób, mających wpływ na władzę, oraz ustalenie kryteriów kwalifikacyjnych.

⁵ Nie ominęło ich jednak uwięzienie, jak wynika z listu Świdrygielly do wielkiego mistrza z 13 listopada 1432 r.: Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (dalej: GStA PK), OBA 6251.

⁶ Tak wynika z wysłanego 4 września z Wilna, niemal zaraz po zamachu, listu wójta Barcian do wielkiego mistrza. GStA PK, OBA 6210.

W odniesieniu do stosunków, panujących w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszej połowie XV w., szczególnie trudne do zastosowania, ze względu na brak odpowiedniego materiału źródłowego, który jest fragmentaryczny, są kryteria donacyjne i majątkowe. Gdy odtworzenie stanu posiadania jednostek czy nawet rodzin często bywa niemożliwe, tym trudniej jest określić granicę, według której jeden majątek uznaje się za duży, a inny za średni. A tymczasem by wyjść poza ustalenia W. Semkowicza w tym zakresie i móc uściślić skład osobowy elity, przynajmniej tej majątkowej, jest to konieczne. Kryteria donacyjne i majątkowe ujawniają mechanizm kreowania nowej elity oraz pozyskiwania dzięki nadaniom gospodarskim wybitnych członków elity już istniejącej. I tu trzeba pamiętać o pewnych pułapkach. Nie każdy odbiorca nadania należał do elity. W tym wypadku należałoby zwracać uwagę na wielkość nadania i jego motyw. Z kolei samo posiadanie majątku (i jego dziedziczenie) nie kwalifikowało apriorycznie do udziału w elicie władzy. Zbyt wielu synów możnowładczych nie zrobiło karier politycznych i urzędniczych, by móc uznać kryterium majątkowe za decydujące przy układaniu składu personalnego elity.

Według niektórych historyków najistotniejszym elementem w badaniu składu elit jest kryterium urzędnicze (instytucjonalne)⁷. Jeśli coś stanowi problem, to są to urzędy, które należałoby przyjąć za próg kwalifikacyjny. W odniesieniu do stosunków litewskich w XV w., gdy dopiero tworzył się aparat administracyjny, wciąż otwarte pozostaje pytanie o starszeństwo (hierarchię) urzędów, istnienie zasady dożywotności ich sprawowania oraz o sposób powoływania dostojników przez hospodara, tzn. czy, a jeśli tak, to co ograniczało wielkiego księcia w swobodnym doborze przez niego urzędników. W jakim stopniu na decyzje personalne władcy wpływał wzgląd na prestiż i powiązania rodzinne kandydatów na urzędy oraz na stosunki lokalne? Jeśli chodzi o Wielkie Księstwo Litewskie, nadal niewiele można też powiedzieć na temat związków łączących osoby, sprawujące władzę lokalną z terenem (i jego społecznością), na którym urząd pełnili.

Jeszcze trudniej stosować w warunkach litewskich kryterium rodzinne wobec nadal nierozstrzygniętego przez historyków sporu o istnienie struktury rodowej w Wielkim Księstwie⁸. Wydaje mi się, że można zaproponować jeszcze jedno kryterium, które za Janem Pakulskim nazwałabym powierniczym⁹. W oparciu o nie do elity władzy można by zaliczyć osoby pełniące różne misje mediacyjne i dyplomatyczne. Wysłanie poselstwa stanowiło samo w sobie czyn polityczny i przywiązywano do niego (tak jak zawsze zresztą) dużą wagę. Starannie dobierano osoby do rozmów. Byli to ludzie zaufani oraz

⁷ A. Gąsiorowski, *Rotacja elity władzy w średniowiecznej Polsce*, [w:] *Spoleczeństwo Polski średniowiecznej*, pod red. S.K. Kuczyńskiego, t. I, Warszawa 1981, s. 267; J. Bieniak, *Urzędy jako droga awansu w średniowiecznej Polsce*, [w:] *Pamiętnik XII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, cz. 2, Sympozjum VIII, Katowice 1979.

⁸ Początek eleganckiej dyskusji, toczonej na łamach „Kwartalnika Historycznego” między W. Semkowiczem a O. Haleckim, dała praca W. Semkowicza, *Braterstwo szlachty polskiej z bojarstwem litewskim w unii horodelskiej 1413 roku*, Kraków 1914. Na obszerną polemiczną recenzję Haleckiego, *O początkach szlachty i heraldyki na Litwie*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 29, 1915, s. 177–207, Semkowicz odpowiedział artykułem pt. *W sprawie początków szlachty na Litwie i jej ustroju rodowego*, ibidem, s. 224–256. Obecnie do tematu tego powrócił R. Petrauskas, *XV amžiaus Lietuvos bajorijos struktūra: giminės problema*, [w:] *Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui*, sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius 1999, s. 123–158.

⁹ J. Pakulski, *Wielkopolska elita władzy politycznej w I poł. XIV w. Kryteria kwalifikacyjne*, [w:] *Genealogia. Polska elita polityczna w wiekach średnich na tle porównawczym*, pod red. J. Wróniszewskiego, Toruń 1993, s. 86.

zorientowani w realiach politycznych. Oczywiście argumentów na poparcie tezy o przydatności kryterium powierniczego do badania składu personalnego elity władzy dostarcza przede wszystkim materiał dyplomatyczny. Dla stosunków litewskich w XV w., a zwłaszcza w pierwszej jego połowie, cenny materiał znajduje się w tzw. archiwum królewieckim w Berlinie-Dahlem. Zastosowanie wobec niego kryterium powierniczego daje w rezultacie ciekawe wskazania przedstawicieli litewskiej elity władzy. Możliwość korzystania z efektów wyszukiwania przedstawicieli elity przy użyciu kryterium powierniczego jest szczególnie cenna w tych wypadkach, gdy dysponujemy skąpym materiałem donacyjnym i majątkowym. Dla Wielkiego Księstwa Litewskiego jest to przede wszystkim okres wojny domowej w latach 30. XV w. i początków panowania Kazimierza Jagiellończyka. W tym ostatnim przypadku dysponujemy co prawda materiałem donacyjnym, zachowanym w trzeciej księdze Metryki Litewskiej, ale jest on datowany mało precyzyjnie, na lata 1440–1447. Jest to materiał bardzo bogaty, ale by go właściwie wykorzystać do badania składu elity władzy i tak należy zastosować dodatkowe kryteria.

W okresie 1431–1447, burzliwym pod względem wydarzeń politycznych, panowało trzech władców, obejmujących władzę czasem nieoczekiwanie w państwie, w którym doszło do głębokiego rozdzwiewu wewnątrz elity politycznej. W okresie tym doszło do zerwania tak stabilnego za panowania Witolda układu między władcą a poddanymi, rządzącym a rządzonymi. Gdybyśmy dla tego okresu dysponowali odpowiednio reprezentatywnym materiałem źródłowym, byłby on idealny dla śledzenia rotacji w elicie władzy, a co za tym idzie do odtworzenia procesu kreowania członków grupy rządzącej. Niestety, mimo sporej jak na tak krótki okres liczby traktatów (Czartorysk, Skirstymoń, akty unii polsko-litewskiej) trudne jest nawet sporządzenie pełnej listy samych tylko urzędników. Wojna domowa, walki z Polakami o Wołyń, istnienie dwóch ośrodków decyzyjnych, rywalizujących z sobą, oraz związane z tym gwałtowne zmiany personalne wpłynęły na występowanie dużych luk w spisach. Nie oznacza to oczywiście, że z powodu napotkanych trudności należy zrezygnować z prac nad wykazem urzędników lokalnych. Wprost przeciwnie. Spisy takie są bardzo pomocne do badań nad społeczeństwem średniowiecznej Litwy. I pod tym względem materiał królewiecki będzie bardzo pomocny.

W tzw. archiwum królewieckim znajduje się obszerny materiał dyplomatyczny, który obejmuje relacje z odbytych poselstw, wszelkie rozmowy przygotowawcze do oficjalnych spotkań, glejty, listy uwierzytelniające, doniesienia wysłanników i szpiegów krzyżackich. Zainteresowanie i zaangażowanie Zakonu Krzyżackiego w sprawę Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1431–1447 było bardzo silne, dlatego kancelaria wielkiego mistrza zbierała materiał dotyczący kontaktów Litwy z Królestwem Polskim, chanem tatarskim, hospodarem mołdawskim, cesarzem, husytami. Zebranie tego bogatego materiału dyplomatycznego i skonfrontowanie efektu, uzyskanego z zastosowania wobec niego kryterium porównawczego z istniejącymi już w nauce ustaleniami, dotyczącymi elity władzy, wzbogaca wiedzę na temat elity rządzącej w Wielkim Księstwie¹⁰. Za przykład niech posłuży przypadek Jerzego Butryma h. Topór, który z racji głównie zastosowania kryterium rodowego, częściowo też majątkowego, brany był pod uwagę jako

¹⁰ Pełne zestawienie znajdzie się w przygotowywanej pracy poświęconej systemowi władzy w Wielkim Księstwie Litewskim w XV w.

członek elity, lecz nie jako pierwszorzędny jej reprezentant. Więcej uwagi pod tym względem historycy poświęcali jego ojcu. Zalety umysłu Jerzego wychwalał Jan Długosz. Syn Jana Butryma z Żyrmunów, możnego litewskiego wpływowego za panowania Witolda, wykształcony i obyty z dworem wielkiego księcia, w świetle materiału królewskiego urasta do jednego z najbardziej zaufanych i bliskich Świdrygielle osób. Gospodar powierzał zazwyczaj jemu pertraktacje z Zakonem Krzyżackim i rozmowy z wielkim mistrzem. Widać, że w tych kwestiach był Jerzy Butrym najlepiej zorientowany i najpewniej dobrze znał język niemiecki¹¹. Choć urząd uzyskał dopiero w 1435 r. (namiestnictwo smoleńskie), w trudnym dla Świdrygielle okresie, był to szczególnie dowód zaufania, jaki żywił do niego władca. Dodatkowo zastosowane kryterium częstotliwości występowania oraz aktywności politycznej w wypadku Jerzego Butryma wzmacnia wymowę kryterium powierniczego, zgodnie z którym należy tego posła i negocjatora wielkiego księcia Świdrygielle zaliczyć do ścisłego grona elity władzy.

Z kolei w odniesieniu do wojewody wileńskiego Jerzego Gedygołda, który z racji samego tylko urzędu już reprezentował grupę rządzącą, kryterium powiernicze wzmacnia tylko przekonanie o pierwszorzędnej jego pozycji u boku Świdrygielle. Wielki książę wysyłał go zarówno do Zakonu, hospodara mołdawskiego i Władysława Jagielle w najważniejszych misjach, które decydowały o stanie stosunków politycznych Litwy z sąsiadami. Krzyżackie źródła jemu zresztą przypisują główną zasługę w skutecznym przymierzu skirstymońskiego¹². Z kolei w odniesieniu np. do Piotra Montygerdowicza zastosowanie kryterium powierniczego dowodzi ciągłej jego przynależności do elity władzy, mimo iż zmieniała się sytuacja polityczna w Wielkim Księstwie, a wraz z nią zmieniali się zasiadający na tronie wileńskim gospodarowie. W jego przypadku udział w życiu politycznym nie był nierozłącznie związany z posiadaniem urzędu. Choć jego kariera urzędnicza ulegała kilka razy załamaniu, nie miało to wpływu na jego aktywność polityczną, częstotliwość występowania, pozycję majątkową i rodową. Pełnił misje dyplomatyczne, i to równie odpowiedzialne (do Zakonu, chana Tatarów, króla polskiego) tak samo z ramienia Świdrygielle, Zygmunta Kiejstutowicza, jak Kazimierza Jagiellończyka. W efekcie zastosowania kryterium powierniczego elitę władzy należy rozszerzyć o osoby, w stosunku do których zastosowanie kryterium instytucjonalnego, majątkowego, rodowego nie daje pozytywnego wyniku. Chodzi o nieurzędników, uczestników misji dyplomatycznych, takich jak np. sekretarz wielkksiążęcy Mikołaj czy archidiakon wileński Marcin. Jednocześnie zastosowanie kryterium powierniczego wyraźnie świadczy, że stosunkowo rzadko, chyba z wyjątkiem kontaktów z Polską, specjalne zadania powierzano przedstawicielom rodów kniaziowskich. Nie dowodzi to oczywiście, że kniaziów należy wykluczyć z kręgu elity władzy. W ich wypadku zastosowanie innych kryteriów (właściwie wszystkich) daje efekt zaliczenia ich, przynajmniej do lat 50., jako uczestników procesu decyzyjnego. Personalny skład poselstw przekonuje raczej, że w pierwszej połowie XV w. coraz częściej dawne zaszczytne obowiązki kniaziów powierzano bojarom litewskim, którzy zresztą od lat 30. XV w. mieli widoczną liczebną przewagę w kręgu grupy rządzącej.

Wydaje się zatem, że kryterium powiernicze powinno być uwzględniane w badaniach nad składem elity władzy w Wielkim Księstwie Litewskim w równym stopniu co

¹¹ GSiA PK, OBA 5606, 6114, 6173, 6191, 7076.

¹² GSiA PK, OBA 5652, 5959, 6022, 6030, 6031, 6042, 6192.

inne kryteria. Efekt osiągnięty po jego zastosowaniu wyraźnie wzmacnia i rozszerza wnioski opracowane przy użyciu tradycyjnych kryteriów kwalifikacyjnych.

THE SHAPING OF THE RULING ELITE IN THE GRAND LITHUANIAN DUCHY (THE PROBLEM OF QUALIFYING CRITERIA)

Summary

The problem of decision making groups and circles in the Grand Lithuanian Duchy in the Middle Ages has not often been the subject of analysis, so a research plan relating to this issue has not even been worked out. However in recent years, the interest in the structure of the political and social forces of the Grand Duchy, their links as well as impact on the plight of the state, has increased among scholars, particularly in Lithuania. The fundamental problem here is to define the various circles of people who formed decision-making groups and to establish the criteria by means of which one can classify them as belonging to a particular group. Probably with the exception of Jerzy Suchocki and more recently Rimvydas Petrauskas' studies, the very concept of the ruling elites has not been defined in relation to the medieval Lithuanian state and in fact it not even used in relation to medieval Lithuania. In reality, the subject of research were the social groups and elitist circles, such as e.g. the court of the grand princes, their chancellery, and members of the council.

Thus, the analysis of the ruling elites requires, above all, a definition of the very concept of elites, for it is this definition that will ultimately determine who is and who is not a member of this group. The names of members of the ruling elites can be found in historiographic sources as well as in documents. In both cases one ought to apply suitable qualifying criteria which should allow one either to include or exclude a particular person from what is referred to as the ruling elites. The author is in favor of applying combined criteria which, according to her, create a bigger chance for establishing precisely who belongs to the elites. She is also in favor of using the fiduciary criterion which in her opinion may be useful in verifying facts and in strengthening the effect of establishing the names of members of the ruling elites by means of traditional criteria.